

Проф. О. І. ПОКРОВСЬКИЙ.
(Ніжень).

ГЕРОДОТ ТА АРІСТЕЙ.

„Такъ какъ главнымъ письменнымъ источникомъ о скиѣхъ является — каже Д. І. Багалій ¹⁾—безсмертний трудъ отца исторіи Геродота, то главною задачею изслѣдователей* Скитіи „явилась провѣрка сообщаемыхъ имъ свѣдѣній, то или иное ихъ освѣщеніе“. Перевѣрка ця торкнулася звичайно й тихъ звісток, що їх подає батько исторіи (IV 13—16) про Аримаспову поему Арістея ²⁾. Внаслідок її у науці доволі міцно пустила коріння думка ³⁾, що вже Арістей, у VII чи VI в. добре знав і Скитію, ба навіть великий торговельний шлях, який провадив од скитського берега Чорного моря, через Дон та Волгу, до центральної Азії і далі на схід. У цій-о замітці автор має на думці показати, що необхідно наново перевірити ці Геродотові повідомлення. Можлива річ, їх було-б освітлено по-инакшому.

I.

„Скитське оповідання“ своє Геродот починає з того, що зазначає, що спричинилося до Дарієвого походу проти скитів. Цар бажав покарати скитів за те, що вони, переслідуючи киммерійців, вдерлися до Мідії та й 28 років панували в Азії ⁴⁾. Про цей скитський наїзд на Мідію повідало й одне з трьох поширених оповідань про те, звідки з'явилися скити в Скитії. Спочатку Геродот наводить оповідання про те, що з скитів автохтони у тій країні,—оповідання, поширені як серед самих скитів, так і серед геллінів, котрі жили по-над Понтом ⁵⁾. Далі він переказує оповідання, поширене і серед геллінів,

¹⁾ Русская Исторія I 82.

²⁾ Арістееву поему спеціально досліджували тільки двоє учених: Tournier, de Aristea Proconnesio et Arimaspeo poemate, 1863, і W. Tomaschek, Ueber das Arimaspeische Gedicht des Aristea, Sitzungsber. d. ph.-hist. Cl. d. Wiener Akademie d. W., CXVI (1888) 715 ff.

³⁾ Вистарчить одзначити, що на цю думку (Томашкову) пристають Ed. Meyer у своїй Geschichte des Altertums, II 748. III. 106 ff., і E. H. Minns у своїй капітальній праці Scythians and Greeks (1913) 106 ff. 441.

⁴⁾ Геродот кн. IV, розд. 1—4.

⁵⁾ Розд. 5—10. — До оповідання скитів про їхнє походження Геродот прилучає й оповідання їхнє про те, що країна, яка лежить над ними до північного вітру, непрохідна й захована од очей, бо вся земля вкрита, й усе повітря насичено тут перами (розд. 7). — Про мітичні й казкові елементи цих оповідань — В. Клингеръ, Сказочные мотивы въ исторіи Геродота, 92 дд.

і серед варварів—до нього прилучається й сам історик—про те, як скити прийшли до Скитії, перейшовши Аракс, з Азії, звідки їх виперли массагети. Вони прийшли до країни, що передше належала була кіммерійцям. Дарма що кіммерійці й не наважилися дати їм одсіч та й утекли од них до Азії, усе-ж скити погнали за ними і вдерлися до Мідійської землі¹⁾. До цих оповідань, точніш—до останнього з них прилучає Геродот і—„так само не згідне з скитським оповіданням“—оповідання, що його переказує епічний поет Арістей, син Каїстробія, проконесця: Арістей оповідав, що діставсь він, охоплений божественною Фебовою силою, до ісседонів; що над ісседонами живуть арімаспи, одноокі люди, над ними грифи, що стережуть золото, а над ним геть аж до моря гіпербореї, і всі вони, окрім гіпербореїв, починаючи з арімаспів, увесь час тиснуть на сусід: арімаспи випирають ісседонів з їхньої країни, ісседони—скитів, кіммерійці-ж, що живуть біля південного моря, кидають свою землю, бо їх тиснуть скити²⁾. Далі Геродот подає й оповідання про самого поета, що він чув його на Проконесі та в Кізіку. Оповідали таке. Арістей належав мабуть чи не до найповажнішого з проконеських родів. Якось зайшов він у Проконесі до шаповальні і там помер. Шаповал замкнув робітню та й подавсь швидше до його родичів, сповістити їх, що Арістей помер. Поговор про це пішов по цілому місті. Тале-ж кізікієць, що приїхав з Артаки, оповідав, начеб-то він бачив там Арістея, ба навіть розмовляв з ним. Він, ніби-то, простує до Кізіка. Родичі небіжчикові поприходили до шаповальні, щоб забрати його тіло, але коли одімкнули двері, і вони увійшли до хати, Арістея там уже не було ні живого ні мертвого. Після сімох років він знову з'явивсь у Проконесі й написав поему, відому тепер як Арімаспова, а коли написав, зник знову. Так оповідали по тих містах. А ось що, як довідавсь Геродот, сталося у метапонтців—як вирахував він, після 240 років, одколи вдруге зник Арістей. Метапонтці оповідають, що Арістей з'явивсь в їхній країні і звелів їм збудувати жертвенника Аполлонові, а біля нього поставити статую, що мала-б назву Арістея Проконеського. Він сказав, що колись до їхньої країни прийшов Аполлон і товаришував йому він, Арістей, що був тоді круком. Сказавши він це, зник. Метапонтці послали до дельфійського оракула спитатися, що їм робити, і піфія звеліла їм послухатися, бо це буде їм на добре. Вони так і зробили—і досі стоїть на агорі статуя, що має ім'я Арістея, біля самісінької Аполлонової статуї, оточена лавровими деревами³⁾. „Ніхто не знає точно—читаємо далі в Геро-

¹⁾ Розд. 11—12.

²⁾ Розд. 13.

³⁾ Розд. 14—15. Геродот тут живовидячки помиляється: статую, „що зветься Арістеевою“, метапонтці спорудили не на честь проконеського поета Ἀριστέας, а на честь бога Ἀριστάριος, сина Аполлона та Кірени. Пор. Kirchhoff, Γενεθλιακόν, 1 ff. Malten, Kyrene, 77 ff.

дота ¹⁾), — що є вище од країни, за котру я почав оповідати, — мені принаймні не довелося зустріти нікого, хто-б запевнював, наче він бував там; адже навіть згаданий Арістей, — навіть він у поемі своїй не каже, що бував далі од ісседонів, а про те, що є далі, оповідає тільки те, що переказували йому ісседони“.

От що і от у якому звязку повідомляє Геродот про Арістея та його поему. До того, за що довідуємося ми з Геродота, нічого по-сутнього не додають інші, котрі до нас подоходили, звістки в античному письменстві. У Цеци правда наведено кілька Арістеевих віршів про ісседонів та їхніх однооких північних сусід. Тале-ж важко визначити, якою мірою автентичні ці вірші ²⁾. Не можна ручитися й за те, що вірші про мореплавців, наведені з Арімаспій у творі *περί ὕψους*, так само автентичні ³⁾. Те, що оповідав Максим тирський про те, що споглядала на землі покинувши тіло й летівши над землею, неначеб-то до гіпербореїв, Арістеева душа ⁴⁾, міг оповідати швидше той, хто не читав, ніж той, хто читав Арімаспову поему. Не треба було знати її й на те, щоб переказувати її зміст так, як переказував його Пліній або Павсаній ⁵⁾.

Значно більше, мабуть, ніж Арімасповою поемою, цікавилися згодом долею її автора, тим, як дивно він зникав і знову з'являвся,

¹⁾ Розд. 16. Тут Геродот повертається до того, що було накреслено в розд. 7. Див. розд. 31.

²⁾ Tzetz. Chil. VII 686 sqq. Один вірш каже про ісседонів, що пишалися довгим волоссям, а п'ятеро віршів — про сусід з півночі, вояволичих, багатих на коней, овець, биків, з одним оком на лобі та рясним волоссям. Томашек (I. с. 758) доводить, що вірші ці автентичні. Тільки-ж те, на що він покликається (надто слово *καθόπερθεν*), що-наікраще так само промовляє за, як і проти цієї думки.

³⁾ π. ὕψ. 10, 4, де ці вірші цитується як зразок віршів, що не справляють того враження, на яке їх розраховано. Всупереч Томашкові (I. с. 734) вірші ці швидше могли-б висловлювати собою здивування скитських варварів, що вперше бачуть, як до їхнього берега підпливає корабель (див. приповідки скита Анахарсіса, Зап. Іст.-Ф. Відд. Укр. Ак. Н., кн. X, 175), ніж враження поета, що спостерегає, як рухається цей самий корабель, з височини свого пташиного лету. — Цитати, подані в трактаті про величчя, не дуже то точні — Christs G. d. gr. Litt. II^o 364.

⁴⁾ Max. Tyr. diss. 16, 2. 38, 3.

⁵⁾ Пліній, n. h. VII 10, покликаючися на багатьох, що писали про те, надто на відомих Геродота та Арістея, оповідає, що одноокі арімаспи живуть поблизу Аквілонової печери — місце це зветься Gesclithron (себ-то *τῆς κλειθρῶν*); вони раз-у-раз воюються там, де копальні, з грифами, крилатими звірними, що викопують у підземних ходах золото; золото оте звірнини охороняють так само жадібно, як його крадуть арімаспи. За Павсанієм I 24, 6 Арістей оповідав, що грифи воюються за-ради золота з арімаспами, що живуть вище за ісседонів; золоте це продукує земля. Арімаспи всі одноокі зроду, а грифи це звірнини, що скидаються на левів, тільки з крилами та орлячим дзьобом. Риси, пододавані в цих оповіданнях до Геродотового викладу, навряд щоб безпосередньо взято з Арімаспової поеми (пор. Wernicke, De Paus. stud. Herod., 82). — Діонісій Галікарнаський (de Thuc. 23), кажучи про — прозаїчні — літературні писання, що або не збереглися, або їх не визнають за автентичні, як приклад подавав писання Кадма Мілетського та Арістея проконеського. Чи не можна гадати, що тут Арістея сплутано з Біоном проконеським (пор. Diog. L. IV. 58. Clem. Strom. VI 26)?

перемагаючи час та простір; та й тут тільки розроблювали на всі лади Геродотове оповідання¹⁾.

Геродот не визначав року, що до нього він нарахував 240 років одколи вдруге зник Арістей; за його розрахунком виходило, будь-що-будь, що Арімаспову поему написано не пізніш як у першій чверті VII-го віку²⁾. Інші гадали згодом, що „розквіт“ Арістейів припадає на добу Креза й Кіра, себ-то на половину VI віку³⁾. Немає підстав, щоб віддавати перевагу тій чи іншій з цих хронологій⁴⁾.

II.

Арістей оповідав — читаємо в Геродота, — що він прибув до ісседонів ставши *φριβόλαρπτος*. Що саме віддавав Геродот цим словом, яке не могло належати Арістееві?⁵⁾ Навряд чи те, що Аполлон зажадав од поета священної жертви; правдивіш здається, здогадуватися, що Арістей говорив не про екстазу або надхнення,

¹⁾ Що Піндар, а на нього поруч Геродота покликувавсь Оріген, навряд чи говорив про Арістея, слушно гадає Schroeder, Pind. carm., frg. 271. — Pas. — Оповідали, начеб-то Арістеева душа покидала його тіло (вилетіла з уст його у вигляді крука) і знову до нього поверталася (Max. T. 16,2. 38,3. Plin. n. h. VII 171. Suid. v. Ἀριστείας), про те, що він з'явивсь до Метапонта од гіпербореїв, і що там на його честь поставили мідяне лаврове дерево (Феопомп у Athen. 605 с), або що в той момент, як він зник у Проконесі, він ішов до Кротону (Plut. Rom. 28) або з'явивсь у Сицилії, де його шанували потім як героя (Apol. mirab. 2; про культ бога Ἀρισταῖος в Сицилії див. Ciaserì, Culti e miti d. ant. Sicilia, 289 sgg.). Мабуть що не без допомоги од Геродота, с.-то його оповідання про Скитію (розд. 36), Арістей став згодом за найближчого сусіду гіперборееві Абарісові, що обходив землю з своєю стрілою, а разом з ним — і Пітагорові ([Dio Chrys.] Corinth. 46. Iamb. v. Pyth. 28. Clem. Strom. I 21 Tat. or. ad Gr. 41). Те саме, що про Арістея, оповідали про Гермотіма Клазоменського й Епіменіда, як одзначав Прокл ad Pl. Remp. 63 Sch. У Страбона Арістей зветься ἀνὴρ γόης εἰ τις ἄλλος (XIII 589), себ-то мабуть не дурисвітом (Tomaschek I. c. 779), а чарівником, так само Гомеровим навчителем (XIV 639, пор. I 21). Свіда, звучи Арістеевого батька Демохарідом, приписував йому й (або: й йому) „Теогонію в прозі εἰς ἔπη ἄ“ (sic). Цю „мітотворчість“ стародавніх продовжують і новітні учені, коли так перебільшено підкреслюють Арістееві стосунки до Аполлона й „релігійний“, або „містичний“ характер його поезії (пор. Bergk Gr. Literaturg. II, 99. A. Croiset, Hist. de la litt. gr. II 455. Christ-Schmid G. d. gr. Litt. P 126. Bethe. Pauly-Wissowa R.-E. II 878 ff. E. Schwartz, Fünf Vorträge üb. d. gr. Roman, 26 ff. Dietrich, Nekyia, 130 f. Geffcken, N. Jahrb. f. d. kl. Alt. XXIX, 549 ff.).

²⁾ Мабуть метапонтську статую споруджено було незадовго перед тим, як Геродот міг одвідати Метапонт з Турії (с.-то в 30 роках V в.). На чому саме будував свій розрахунок Геродот — даремно силувалися відгадати Tomaschek, I. c. 731 f., і Rohde. Psyche II 93. Kl. Schr. I, 136.

³⁾ Себ-то на час; коли здобуто Сарди, що точніш визначається в одному р-су Свіди 8-ою, у других 50-ою — с.-то 58-ою олімпіадою.

⁴⁾ До VII віку застосовують Арістея Tournier I. c. 4. Gutschmid y Niese, D. homer. Schiffskatalog, 49. Berger, Gesch. d. wiss. Erdkunde d. Gr. I 22. Myth. Kosmographie d. Gr., 21 f. Tomaschek I. c. 731 f., до VI віку — Bethe I. c. 876 f. Schwartz I. I. 27.

⁵⁾ Воно не надавалося в гекзаметрі.

а про „захоплення“ поета, про перенесіння його ¹⁾ до іншого місця, мабуть просто до Ісседонів ²⁾. Ісседони оповідали йому про аримаспів, грифів та гіпербореїв, що жили за ними. Мабуть, оце їхнє оповідання й становило головний зміст поеми, через те вона й зветься τὰ Ἀρμάσπεια (ἔπη) ³⁾. Може гіпербореїв протиставлено тут усім іншим народам, як таких, котрі не знають війни ⁴⁾, і може тільки в такому звязку говорилося в поемі про те, що тимчасом як гіпербореї живуть лагідно, радісно, аримаспи тиснуть ісседонів, ісседони скитів, скити кіммерійців. Тут неначе-то малювалася або назначалася картина свого роду великого переселення народів ⁵⁾. Про цей рух народів поема говорила очевидячки як за процес, що оце одбувається, а не як за такий, що вже одбувся ⁶⁾.

Саме ця, швидше мабуть випадкова, ніж істотна, частина в поемі, може навіть тільки назначена, себ-то не розроблена в ній, спонукала Геродота притягти й її до оповідання про те, як з'явилися скити у Скитії. У поемі тій, складеній десь коло того часу, як одбувалися ці події, Геродот знаходив таке, що стверджувало оповідання геллінів та варварів про те, що скити виперли кіммерійців з північних берегів південного, себ-то Чорного моря. Але чи справді-ж в Аримаспівій поемі було оповідання про те, що скити виперли кіммерійців, згідне з тим, що „переказували гелліни та варвари“? Заперечувати це не випадає, та сумніватися у цьому можна.

Що кіммерійці та скити вдерлися в Передню Азію десь коло того часу, коли, як гадав Геродот, з'явилася Аримаспова поема, це ми знаємо не тільки з уривкових звісток у Геродота ⁷⁾ та інших ще

¹⁾ Себ-то його душі й тіла — отже він „зник з очей людських“. Отак і *υμρόληπτος* спочатку могло визначати „викрадення од німфи“. Пор. Rohde, *Psyche* II^o 68. 92 ff. 374.— Про те, що в Геродотовому оповіданні поплутано мотиви „аполлонівської екстази“ та „захоплення“ (тіла й душі)—Rohde ib. 92 f. Corssen, *Rhein. Mus.* LXVII 47.

²⁾ Отож нога поетова могла й не ставати на землю скитську, дарма що звичайно уявляють, ніби-то Арістей одвідав скитські береги або скитські степи (напр. Christs G. d. gr. Litt. I^o 126. f. Schwartz, *Vorträge* iib. d. gr. R., 27 ff.).

³⁾ Поема могла й не бути велика (не більша, напр., од Батрахомахії), коли, звичайно, можна не няти віри Свіді, що свідчить, що вона складалася з трьох книг.

⁴⁾ ἀπειρήτοι πολέμοιο звалися гіпербореї в Ференіковій поемі (schol. Pind. ol. III 28); пор. Plin. n. h. IV 89.

⁵⁾ Тут назначалася така сама картина, яка—під впливом може Геродотового переказу Арістєя—назначалася згодом у Прісчинному оповіданні (fr. 30): сарагури, уроги та оногури покинули свою землю через те, що проти них пішли воюватися сабіри, а їх зігнали авари, аварів-же зрушили з місця племена, що жили на океанському узбережжі; сарагури, шукаючи землі, підійшли до унів акатірів.

⁶⁾ Инакше Tomasek, l. c. 775 ff.— Так само не ясно, чи говорила поема про цей рух народів як про процес протяжний чи як про короточасний, чи протяжний для одних народів, короточасний для інших,— такий, що одбувся для одних, одбувався для інших.

⁷⁾ Герод. I 15 sq. 73. 103 sqq. IV 1 sqq.— Геродот живовидячки не мав тут хоч трохи повних та точних відомостей. Характерне оповідання про „ілу скитів-номадів“ на Кіаксаровій службі. Воно звичайно більше в'яжеться з оповіданням про кінець скитського панування в Азії, ніж з повіданням про саме їх панування.

пізніших грецьких письменників¹⁾, ба й з сучасних свідчень²⁾. Асирійські написи тогочасні чималу увагу приділяли „лихим племенам“, або ватагам гіміррі (гімміраї), що поприходили здалека і то загрожували напасти або нападали на асирійські землі³⁾, то прилучалися до спілки інших таких самих племін, організовуваної проти Асирії⁴⁾, то плундрували країну царя Лідії⁵⁾. Частенько говорили ті написи й про плім'я Ішкуза або Ашгуза, що їх так само доводилося боятися, — цар асирійський мусів підтримувати з ними дружні стосунки⁶⁾; вони заснували були, найбільше на території Азербейджана, свою державу⁷⁾. У наших клинописних джерелах ці гіміррі та ішкуза виступають поруч мадаї, манна, сапарда та інших племін; усі ці племена, то об'єднуючися, то роз'єднуючися, то приятелюючи, то воюючися поміж собою, посунули були під той час на Передню Азію з сходу: це був очевидячки рух арійських кочових племін, що за коліску їм була іранська плоскорівня; рух цей відновивсь після семивікової перерви і спричинивсь кінець-кінцем до того, що утворилася перська всесвітня держава⁸⁾. Можливо, що окремі племена

¹⁾ Тексти зазначено у Ukert, Geogr. d. Gr. u. R. III, 2, 367 ff. Busolt, Gr. G. II 461 ff. Про дуплікацію (коли не триплікацію) нападу на Азію скитів та кіммерійців у пізнішій традиції— Зап. Іст.-Філ. В. Укр. Ак. Н., кн. X, стор. 166 дд.

²⁾ Так ефеський поет Каллін говорив тоді про те, що наближується військо жаклиних кіммерійців, наступаючи на есіонів, підходячи до Сард (Strab. XIV 648. XIII 627).

³⁾ Вавил. Хрон. п. 2-м р. Асаргаддона (KB II 283); Assarh. Cyl. II 6 sqq. (про Асаргаддонову перемогу над Теушпа гімірраї умман-Манда); Knudtzon, Assyri. Gebete an d. Sonnengott, I, omen 48 (про наскок гіміррі на Шупрію). Пор. Delitzsch, Abh. d. sächs. Ges. d. W. XXV 14 ff.

⁴⁾ Про те, як загрожували Асирії потуги гіміррі, мадаї, маннаї та ин., об'єднавшись під проводом Каштаріта—om. I sqq. Knudtzon. Пор. Streck, Ztschr. f. Assyriol. XV 319 f.

⁵⁾ Ассурбаніпалові Аннали оповідають про те, що ляхі гіміррі сплюндрували землі Гугу, царя лідійського. Пор. Radet, La Lydie au temps des Mermnades, 177 ff.— Звичайно ототожнюють Тукдаммі, царя умман-манда, „коло горішнього моря“, що його потрошив Ассурбаніпал (Messerschmidt, Mitt. d. Vorderas. Ges. I 63 ff. Belck, Beitr. z. alt. Geogr. u. Gesch., 93 ff.) з відомим у грецькій традиції (Callim. h. 3, 251 sqq. Strab. I 61. Plut. Mar. 11) кіммерійським ватажком Лігдамисом; тільки-ж Ed. Meyer, Ztschr. f. vergl. Sprachf., XLII, 11, i Prásek, Gesch. d. Meder u. Perser I 132 ff. мають це за сумнівне.— Археологічні сліди од нападу кіммерійців (або трерів) у Мідії вважає за можливе зазначати Schmidt, Dörpfelds Troja u. Ilion, 549 ff.

⁶⁾ Om. 29 sqq. Knudtzon, Assarh. pr. A 2, 27. B. 3, 16 sqq.

⁷⁾ Om. 29. 35 Knudtzon (Winckler, Altorient. Forsch. I 486 f.).— Про скитську проблему в книзі Єремії (51, 27) пор. Wilcke, Alttest. Studien Kittel dargebr., 254 ff.

⁸⁾ Новітні учені — не тільки Fréret або Lenormant, ба й Н. Winckler, Altorient. Forsch., 2, I 484 ff., i Prásek, Gesch. d. Meder. u. Perser I 112 ff.— не досить критично порівнюючи й більше-менше довільно поповнюючи уривкові звістки в традиції, занадто вже виразно змальовують, як кіммерійці та скити вдерлися до передньої Азії. Правдивіш уявляє це Майер. Він каже, що „питання про те, як повстала мідійська держава й в якому відношенні вона була до кіммерійців та скитів, ще й досі оповите темрявою“. Він зазначає, що тут виступили „як-найрізноманітніші арійські та не-арійські племена Мідії (у географічному розумінні) та кіммерійці, що сиділи на півночі“. „Скити (Iskuzai, або Asgazai) на його думку не прийшли ані з Чорного моря, ані з Туркестана, а попросту—

прийшли сюди манівцем — кавказькими переходами; можливо навіть, що отак-о прийшли сюди й гіміррі, ба навіть ішкуза; та це ще не визначало-б, що вони прийшли сюди з північного узбережжя Чорного моря.

Адже навіть оповідання у Геродота показує скитів, які потрапили до Мідійської землі, більшою мірою як тих, що їх витіснили за Аракс сусіди-массагети, ніж як осельників краю на північному понтському узбережжі, котрі виперли були кіммерійців¹⁾. Геродот знав великий та дужий народ массагетів, що жив на сході за річкою Араксом, а за нею, по сей бік, лежала Кірова держава²⁾. Яким чином скити, ратуючися од цих массагетів, опинилися на північному березі Понта? Чи вони пішли вздовж південного та західнього берега Каспійського моря, себ-то тим шляхом, яким вони зараз-таки пішли назад, переслідуючи кіммерійців? Чи річка Аракс, що за ню тікали скити од массагетів, не була річкою, що „як і Гінд, впливала з землі матієнів“, а тільки річкою, що „закінчувалася сорокма гирлами, і гирла ті чисто всі губилися в болотах, окрім одного, що вливалося до Каспійського моря“, себ-то була Волгою,—отже коли скити переходили Аракс, вони переходили Волгу³⁾.

Дуже мало переконає й переказане в Геродота оповідання про те, як саме кіммерійці виперли скитів⁴⁾. Коли скити, переможені через массагетів, пішли воюватися проти кіммерійців, щоб опанувати їх землю, одна половина кіммерійців — ті, котрі не бажали наражатися на небезпеку битися з дужим ворогом — поперебивала другу їх половину — тих, котрі не захотіли віддати ворогові землю без бою⁵⁾; поховавши забитих, кіммерійці пішли вздовж берега Понта до Азії, а скитів, що саме насували, вони на щастя не зустріли. Та хоч вони і спорожнили країну свою перед скитами, все-ж скити чомусь надумалися переслідувати їх. Тільки-ж помилково вони пішли не тією дорогою й опинилися в мідійській землі. Перемігши мідійців,

мідійське плім'я* (Ztschr. f. vergl. Sprachf. XLII 11 f.). Можливо, що рух арійців з сходу ускладнився у Малій Азії тим, що з заходу сунули тракійці. Цим можна було-б пояснити те, що кіммерійців наближувано до трерів, — за них так само згадував Каллін (Strab. I 61, XIV 647), знов-же й до енетів (ib. XII 543).

¹⁾ Перше ніж заходитися переслідувати кіммерійців, скити встигли заволодіти їхньою землею, оселивши там своїх жінок та рабів (пор. Геродот. IV 1. 3).

²⁾ Герод. I 201 sq. У цьому оповіданні під Араксом розуміли не Аракс вірменський, а мабуть і Яксарт, і Окс; Геродот не уявляв виразно, що було на схід од Каспійського моря (пор. Právek, Klio IV 206 f.), йому, напр., і на думку не спадало, що існує Аральське озеро.

³⁾ Пор. Westberg, Klio IV 188 f. Вестберг зазначає, що назва Аракс для Волги збереглася в назві ароксоланів у Йордана, 74 sq.

⁴⁾ Герод. IV 11 sq. Пор. I 103 sq. IV 1.

⁵⁾ „Демос“ повбивав „басілеїв“, що воліли краще полягти мертвими у своїй землі, аніж тікати вкупі з „демосом“, бо уявляли собі, якими благами користувалися вони в своїй землі, і які нещастя чекали-б на них, коли-б вони тікали з батьківщини.

вони здобули владу над Азією й винагородили себе за поразку од масагетів. Отже вони й забулися переслідувати кіммерійців.

Геродот уважав за потрібне понаводити доводи на те, що кіммерійці сиділи передше там, де жили згодом скити: „і досі ще є в Скитії кіммерійські мури, кіммерійські переправи, земля, що зветься Кіммерія, й Боспор так званий Кіммерійський“¹⁾. І згодом пояснювали такі назви тим, що „кіммерійці були колись дужі на Боспорі“²⁾. Тільки-ж такі назви навряд чи могли повигадувати сами кіммерійці, коли вони там жили, і через те вони не могли мати того значіння, яке мають географічні назви, що збереглися в країні од колишніх її осельників. До того-ж геть-усі ції назви зводяться до однієї — до назви Боспора, названого кіммерійським мабуть щоб одрізнити його од тракійського. Отак назвати Боспор могли „мілетські купці“³⁾ і не через те, що тут жили кіммерійці, а може на честь кіммерійців Одисей: „мілетські купці“, як і деякі новітні вчені⁴⁾ могли бачити, що гомерівський опис міста кіммерійців як-найкраще підходить до цієї місцевості⁵⁾. Отже, тільки випадковістю доводилося-б, таким чином, пояснювати подібність іменнів Гомерових кіммерійців⁶⁾ і гіміррі, згадки про напад яких на Передню Азію підтримувалися були деякий час, достатній, щоб вони перейшли й до йонійської логографії, не тільки в переказі, ба й у клинописних написах⁷⁾.

Отже, наведене в Геродота оповідання геллінів та варварів, що вважало кіммерійців за колишніх осельників Скитії, навряд чи заслуговує довіри⁸⁾. Але, звичайно, воно було-б багато певніше, коли-б Арістей

¹⁾ Герод. IV 12. Геродот каже (11) і за могилу позабаваних „басілеїв“ кіммерійських коло р. Тіраса.

²⁾ Страбон VII 309. XI 494. Страбон згадує за гору Кіммерій у країні таврів і колишнє місто Кіммерік, або Кіммерій, що за нього знають і Мела I 19 і Пліній IV 87. Пліній каже, що давніш воно звалось Chimerion. Його зазначено мабуть (KIM) і в IG I 37 fr. 25. Аноп. peripl. р. Eux. 49 гадає, що його заснували (отже й назвали) тирани боспорські.

³⁾ Так — Rohde, Kl. Schr. I 93. Роде гадає, що мілетські купці назвали протоку кіммерійським Боспором через те, що знайшли тут народ, якого ім'я скидалося на ім'я Гомерових кіммерійців.

⁴⁾ K. E. v. Baer, Die homer. Lokalitäten in d. Odysse, 8 ff. Bonnel, Beitr. z. Alterthumsk. Russland. 6 ff. Berger, Myth. Cosmographie d. Gr., 26.

⁵⁾ До того вони зовсім не повинні були гадати неодмінно, що Одисея (XI 12 sqq.) описувала саме цю місцевість.—І стародавні локалізації кіммерійців Одисей так само вважали на природні умови місцевості. Страбон V 244. Гераклід Понтійський в Etyl. M. 513, 43. Пор. Rohde, Kl. Schr. I 91. ff. Henning, Odyssee, 312 ff. Bérard, Les Phéniciens et l'Odyssee II 311 ss.

⁶⁾ А втім може бути, що кіммерійці звалися в Одисей не так, а *χεμμέριαι* або *χερρέριαι* або *χετμέριαι*. Пор. Schol. ad. Od. II, 14. Herodian. II, 534,6. Hesych. *Κερρέριαι* Et. M. 513. Phot. 156 P.

⁷⁾ Дарійв напис (NR 25 sq.) відає перську назву скитів Сака (суз. Шакка) через вавилонське *gim-mir-pi*. Br. Mus. The sculptures and inscriptions of Darius, 161.

⁸⁾ Недовіру до цього Геродотового оповідання (інакше, ніж у нас, її аргументуючи) висловлював Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, 1G ff.; пор. так само Tomaschek I. c. 777 f. (пор. його-таки Die alten Thraker I 54 ff.). Кіммерійців звичайно уважали за тракійців або іранців; та тепер ладні гадати, що з них урало-алтайці (Schra-

(він ближчий був до подій, що відбувалися в VII в. у Малій і взагалі в Передній Азії) так само виводив гіммірі й ішкуза, як їх звали клинописні джерела, з північного узбережжя Чорного моря,— себ-то коли Геродот переказував це Арістееве свідчення, коли море, що коло нього жили кіммерійці, називав південним не Геродот, а Арістей.

Називати Чорне море південним мало-б рацію тільки тоді, коли-б йому відповідало-б „інше море“¹⁾— північне, що коло нього жили гіпербореї, отже коли-б замкнений од цих морів ланцюг народів, що або їх випирали, або вони випирали, тягсь з півдня на північ. Та тоді-б і скити напірали на кіммерійців з півночі, знов-же з півночі напірали-б на скитів ісседони.

Хто були ці Арістееві ісседони, що їх у Геродотовому оповіданні геллінів та варварів заступали массагети? Перш ніж одповідати на це питання, повернімося до оповідання ісседонів про арімаспів, грифів та гіпербореїв, що жили за ними.

III.

„Арістей каже— читаємо у Геродота — що над ісседонами живуть арімаспи, одноокі люди, над ними— грифи, що стережуть золото, а над тими — гіпербореї аж до берега моря“. Мабуть не за Арістеем, а за Геродотом оповідав і Дамаст²⁾: „Вище од скитів живуть ісседони, вище од їх арімаспи, над ними — ріпейські гори, що з них дме бореї і ніколи не сходить сніг, а за цими горами живуть до другого моря гіпербореї“. Тут місце грифів заступили ріпейські гори, що в давнішому письменстві мало не раз-у-раз товаришують гіпербореям, коли тії пересовуються по земній поверхні³⁾. Гадають, що Дамаст тут точніш переказував Арістея, ніж Геродот, бо думають, що як ріпейські гори не можна уявити без гіпербореїв, так і гіпербореїв — без цих гір, вони бо їх заховують⁴⁾. Але й Арістей, і Геродот могли й не додержуватися такої думки⁵⁾, а Дамаст саме через те, що він її додержувавсь, міг уставити до Геродотового переказу ці ріпейські гори, замінивши ними грифів, адже він швидше міг вірити, що існують гіпербореї, ніж няти віру в грифів. Боротьба

der, Sprachvergleichung u. Urg. II² 529) або фінни (Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. I² 2, 725) або кімври-кельти (Bury, Klio VI 85 ff. Cornelius, Rhein. Mus. LXXIV 344 ff. Petermanns Mitteil. 1926, 164 ff.). За хетитське має ім'я кіммерійців Grimme, Glotta XIV 13 (Kimirra—назва міста в Bit-Hamban на схід од Тигра, Streck, Ztschr. f. Assyr. XV 322).

¹⁾ Про це „інше море“ говорила цитата з Дамаста, див. далі розд. III.

²⁾ У Стефана Виз., п. сл. Ἰπέρβοροι.

³⁾ Пор. Völker, Myth. Geographie d. Gr. u. R., I 163 ff. Ukert, Geog. d. Gr. u. Rom., III 2, 98 ff. За горою (в океані) уявляли земний рай і давні західньо- та східньо-європейські повіданя.

⁴⁾ Tomaschek l. c. 767. Westberg, Klio, IV, 191.

⁵⁾ Або Арістей міг додержуватися, а Геродот — ні.

арімаспів з грифами повинна була мабуть посідати порівнюючи показне місце в поемі, що дістала назву поеми про арімаспів.

Гіпербореїв змальовував звичайно Арістей як народ, що справді існує, але як народ, що його обрав бог Аполлон, і через те він живе щасливо та лагідно. Поблизу них одбувалася боротьба за золото поміж грифами, що його охороняли, та арімаспами, що крали те золото у них або „з-під них“. „На півночі Європи, як відомо, є особливо багато золота; як його видобувають, напевне не відомо: оповідають, начеб-то однооки люди арімаспи крадуть його з-під грифів; та я не йму віри тому, що існують люди, котрі мають одне око, а рештою аж ніяк не одрізняються од усіх інших людей“¹⁾. Отак каже Геродот, маючи звичайно на думці Арістееве оповідання, в тому місці своєї історії, де він дуже докладно конкретизує ту думку, що найкращі, найрідші земні добра знаходяться на краях світу²⁾. Отож, найбільш східній з усіх відомих народів — інди — багатий на золото, і найбільшу пайку його здобувають найбільш північні та найвойовничіші з індів: там коло них є піщана пустеля, де мурашки завбільшки менші од собаки, більші од лисиці, будуючи мурашника, викидають на поверхню пісок, що містить у собі золото; і по нього вранці, у найбільшу спеку, коли мурашки ховаються од спеки в землі, вирушають на верблюдах інди, вживаючи всеняких заходів, щоб мурашки не встигли їх наздогнати. Мають свої багатства і найбільш південні землі в Азії і в Лівії — Арабія³⁾ та Етіопія; на західних околицях Європи є сила бурштину й цини; на півночі-ж надто багато є золота.

Отже Геродот не вірив, щоб існували арімаспи, бо не вірив, щоб природа могла виробляти й однооких людей. Та він казав згодом, що оповідання про них переказують ідучи за ісседонами й скити: „і ми знаємо його од скитів, ба й звемо ми їх по-скитському: аріма по-скитському один, а спу—око“⁴⁾. Виходило-б, отже, що й Арістей знав — чи од ісседонів, чи од скитів? — цю скитську назву. Ледві чи можна пояснювати так ім'я арімаспів⁵⁾; та будь-що-будь, ми легенько впізнаємо в арімаспах відомих нам з Одисеї кіклопів, їх угадав у них і Страбон, здогадуючися навіть, що однооких кіклопів своїх Гомер запозичив з „скитської історії“, що це були власне арімаспи,

¹⁾ Геродот, III, 116. ²⁾ Геродот, III, 98 sqq.

³⁾ Тут дерева, що дають ливан, охороняють криласті змії (III, 107; пор. 110 sqq.).

⁴⁾ Герод. IV 27. Пор. IV 32: „Про гіпербореїв не кажуть нічого ні скити, ні інші, котрі тут пробувають, окрім хіба ісседонів; а втім, здається, і ті не кажуть нічого, бо тоді говорили-б і скити, як говорять вони про однооких“.

⁵⁾ Tomaschek I. s. 761. Та й Томашек навряд чи вдало пояснює цю назву: володар диких (степових) коней (од *airima*, пустеля, і *срб*, кінь), як і Müllenhoff, D. Altert. III, 106. Völker, Myth. Geogr., 193, і Westberg, Klio, IV, 190, виводять це ім'я з *Argi* та *Maspioi* (назва перського плім'я, Герод. I 125). Laufer, T'ong-Pao, IX, 452, навіщось виводить те ім'я з монг. *ārām-dāk*.

за яких оповідав і Арістей¹⁾. І як у Гомера феаки жили колись у Гіперії поблизу кіклопів²⁾, так і гіпербореї жили поблизу арімаспів. Одне слово, це був казковий народ, як гіпербореї, кіклопи, феаки.

Мабуть і з Арістеевої поеми знав і Есхіл про „гостродзьобих німих Зевесових псів грифів і про однооке військо арімаспів, що жили коло золотодайного потоку Плутонового“; тільки-ж він приміщував їх десь поблизу „землі коло джерел сонця, де біжить річка Етіопс“³⁾, себ-то не на півночі, як у Геродота, а на сході, — у тих краях, де й грифи могли себе почувати ближче до батьківщини, далі од чужини, якою була для них північ⁴⁾, але zarazом і в тих краях, де мурашки викопували золотодайний пісок, що на нього полювало найзавзятіше плім'я індів⁵⁾. Певна річ, оті грифи й мурашки це були плоди в один бік скерованої уяви, були різні версії одного казкового мотиву⁶⁾. Звичайно, коли мова була про золото, що на нього багата була північ Європи, то розуміли золото, знаходжене або видобуване на Уралі, а коли говорили про золото,

¹⁾ Страбон I 21. — Ennius sat. inc. VIII Vahlen (coelites montibus Ripaeis fodere). Gell. N. Att. IX 4, 6. — Пор. Maueг, Giganten u. Titanen, 115. — Однооки (μυοβιματα) — і в Есхіловому Одволеному Прометеї, fr. 194. І Мегастен знав людей однооких, з соbachю мордою та одним оком посеред лоба (fr. 30 M.).

²⁾ Odys. VI 4 sqq. Згодом феаки жили в країні, що її ховала од людських очей гора (Od. VIII, 569, cf. XIII, 159 sqq.).

³⁾ Prom. 803 sqq. Вібій Секвестр писав про річку Арімасп, звідки скити збирають золото (Geogr. Lat. ed. Riese, p. 145).

⁴⁾ Грифи у геллінів — східнього — і так мовити археологічного походження (саме слово γριψιφ наближують — пор. Hesych. s. v. — до kerub, kerubim), Grimme вважає його за хетитське, Glotta XIV 13). Чи прикрашували Скилів будинок в Ольбії сфінкси та грифи (Герод. IV, 79), — але грифи частенько трапляються на знайдених на Україні (як і в Сибіру) пам'ятках мистецтва, місцевої роботи та довізних — проте тільки з кінця V в. Furtwängler, Roschers Myth. Lex. I, 1742 ff. Ziegler, Pauly-Kroll, R.-E. VII, 1902 ff. Furtwängler, Goldfund v. Vetterfeld 28 f. Minns, Scythians and Greeks, Index v. Griffins.

⁵⁾ Ктесій (Ind. 12. Aelian. n. a. 4, 27) переносить Геродотових грифів до Індії, надаючи їм роль й Геродотових мурашок, так само й Нearch у Страбона XV 705 і Філострат v. Aroll. 3, 48. Держаться Геродота-Арістея Павсаній, l. 24, 6 (але не 8, 2, 7), Пліній 7, 10, 10, 136, 33, 66 (про золото, що його викопують у Сцитії грифи), римські поети (grupes uretbores); Солін 15, 22 приміщує боротьбу арімаспів з скитами з-за золото та дорогоцінне каміння до Азіатської Сцитії. Ієрокл оповідав про гіперборейське плім'я Таркінеїв, що в них грифи стерегли золото (Steph. B. Ταρχονία). У Еліана n. an. 3, 4 індійським мурашкам сусідуєт ісседони.

⁶⁾ В основі лежав мотив викрадення (через кобольдів, то-що) золота або скарбу, що його охороняють чудища. — Згодом переведено часом і розподіл праці поміж мурашками та грифами: перші видобували, другі охороняли золото — Mela 3, 7. Clem. raed. 2, 120 Argian. an. 5, 4, 3. Hellod. aeth. 10, 26. — Про поширені в середній Азії саги про мурашкове золото — Laufer, T'oung-Pao IX 429 sq. (Laufer одзначає ім'я монгольського плім'я на південь од Алтая Shiraighol, що визначає жовта річка, і монгольську назву для мурашок shirgholji). І на Гіметті з'явилися якось войовничі мурашки, що охороняли золотий пісок. Harpocr. Suid. s. χρυσουσαίν. Eubul. Glauc. fr. 20 K. — Про античні казки за грифів та їхні сліди у новітніх народів (Vogel Greif, greif, гриб-птиц) — Кли н г е р ь, Сказочные

що на нього багата була північна Індія, то розуміли золото видобуване в Тибеті або на Алтаї¹⁾. Геродот гадав, очевидно, що Арістей говорив про уральське золото. Та хіба не міг Арістей відтворювати й оповідання, що склалися на ґрунті невиразних, темних²⁾ чуток про те, що золото видобувають і в Тибеті або на Алтаї³⁾?

На межі між скитами та киммерійцями з одного боку і аріма-спами та гіпербореями з другого, між народами, що їх можна було й бачити, і народами, що за них можна було тільки чути, стоять у Арістея ісседони. Отож до цих ісседонів і було „захоплено“ поета. Вони сусідували тим скитам, що з ними за Арістеевих часів зналися йоняни — і через те, що скити (с.-то ішкуза) опинилися недалеко од них, і через те, що вони сами почали селитися серед скитів (с.-то на північному березі Понта).

Дивна була доля в цього народу. Якимось привидом, привидом, що блукає і Європою і Азією, змальовує його античне письменство.

За його знали, мабуть, Алкман і Гекатей мілетський⁴⁾. Описуючи місце перебування та звичаї народів, котрі жили за скитами, оскільки сягали призбирані в нього відомості⁵⁾, Геродот доходить до народу аргімпеїв (?) або Лисаків, що жив очевидно коло підгір'я південного Уралу. Він малює цей народ дуже виразними рисами⁶⁾, як і всі ті народи, що жили ближче од цих Лисаків. Далі він каже так: „Про країну до цих Лисаків і про народи, що живуть по сей бік їх, є дуже певні відомості⁷⁾... Отже, країна до цих Лиса-

мотиви въ исторіи Геродота, 161 дд.—Про „річки в далеких краях залюдненої землі, що несуть золотий порох“ — Посідоній в Athen. 233 d (пор. О. А. Добнаш-Рождественская, Яфетич. Сборник 1925, 130 дд.)—Про можливі реальні підстави для казок про мурашок, що видобувають золото і т. п. — Tomaschek, l. c. 763 f. Blümner, Technologie d. Gr. u. R. IV 11 f.

¹⁾ Пор. W. v. Humboldt, Central-Asien I, 248 ff. Neumann, Hellenen im Scythienlande, 130. Tomaschek l. c. 752 ff. 761 ff. Макарий, Зап. Р. Арх. Общ. VIII 227 дд. Эйхвальдъ, ibid. IX. 275 дд.

²⁾ Можлива річ і навмисне затемнюваних чуток.

³⁾ Аджє Пропонтиду та Йонію відавна сполучували торговельні шляхи з Сходом. Пор. Högarth, Ionia and the East, 27 ff. Lenschau, Kllo XIII 175 ff.

⁴⁾ Обоє їх цитує Стефан Віз. п. сл. Ἰσχυροὺς. Алкман подавав трохи інакшу форму цієї назви — яку саме, за це ми не довідуємось, бо тут рукописного переказу посповано.

⁵⁾ І писані, і усні, часом суперечливі та непогоджені. Пор. Windberg, De Herodoti Scythiae et Libyae descriptione, 23 sqq.

⁶⁾ Герод. IV 23. Це був живовидячки — судячи і з його зовнішнього вигляду, і з назви його питва-їжі (асхі) — тюркський народ; як власне його звали, ми не знаємо, бо ім'я його по-різному переказувано і в Геродотових рукописах, і в інших письменників (аргімпеї, арімфеї, то-що). Як воно й личить „крайньому“ народові, Лисаків уважали за „священих“, вони мали репутацію „праведних“.

⁷⁾ „До них ходять — каже Геродот далі (24) — деякі скити, що од них не важко здобути відомості, як і од геллінів з Борістенського та інших понтійських торжищ; цим скитам доводиться провадити справи за допомогою сімох перекладачів сімома мовами“

ків відома; тільки-ж ніхто не може сказати нічого певного про те, що є на північ од Лисаків, бо тут здіймаються височенні гори, і через них ніхто не може перейти. Лисаки оповідають — я маю це за неймовірне — що на горах цих живуть люди з цап'ячими ногами, а ще далі інші люди, котрі сплять протягом шістьох місяців, — я цьому не йму віри. Земля на схід од Лисаків відома — там живуть ісседони; а про землю на північ од Лисаків та од ісседонів нічого не відомо окрім того, що оповідають за ню ісседони¹⁾. Далі Геродот переказує, що оповідають про звичаї ісседонів²⁾, ще й одзначає, що „їх мають за праведних“ і що жінки у них рівнодужі (або рівноправні) чоловікам³⁾. Живовидячки, цього опису ісседонів тільки притулено, і притулено дуже невміло, с.-то зовсім не припасовано до опису інших, котрі жили за скитами, народів; од нього він надто помітно одрізняється, на шкоду для себе, і своїм змістом, і далеко не виконує всієї тієї програми, що нею звичайно керувавсь Геродот, як етнограф⁴⁾.

Після Геродота губляться мало не всі сліди ісседонів геть аж до I в. нашої ери, коли за них заговорило особливо римське письменство⁵⁾: мабуть їх воскресив до нового життя Агріппін orbis pictus. Спочатку гадали були, що вони живуть десь поблизу Меотиди⁶⁾; та Птолемей приміщує цей „великий народ“⁷⁾ з двома однойменними містами — Ісседоном скитським та Ісседоном серським уже в Скитію по той бік Імая (Паміра?) і в Серіці. Птолемей і тут надзвичайно докладно перераховує, ба навіть розподілює за градусною сіткою й дрібні народи та селища⁸⁾; тільки-ж поруч цілком певних, заснованих на ітінераріях і подібних джерелах географічних даних Пто-

(пор. у китайському оповіданні бл. р. 100 перед Хр.: „валки приходили з дуже далеких країв... вони користувалися багатьма перекладачами, одним за одним“ Chavannes, T'oung-Pao VII 59).

¹⁾ Отже, оповідання Лисаків не погоджено тут з оповіданням ісседонів.

²⁾ Власне тільки про звичаї влаштувати, коли помре хтось, бенкет, на якому частували стравою з частин померлого, змішаних з частинами м'яса худоби, що її приганяли родичі. Знов-же він каже й про позолочувані черепи, що ними користувалися як священними посудинами підчас щорічних поминок, таких самих, як у геллінів (26).

³⁾ Геродот каже ще (I, 201), що „навпроти ісседонів“ живуть массагети.

⁴⁾ Про цю програму — M y r e s, Die Anthropologie und die Klassiker, 162 ff.

⁵⁾ Lucan. Phars. 3,280 sqq.: ісседонські племена та арімаспи од Меотиди...

⁶⁾ Мела II 1 описує Європу з півночі на південь: Ріфейські гори, непрохідна снігова країна, країна грифів, перші з людей — скити, а з скитів — арімаспи, — далі есседони геть аж до Меотиди. Пліній n. h. VI 20 повідомляє, що дехто каже, наче між племенами, котрі живуть од Меотійського озера до Караунських гір, є есседони, сусіди колхам. — Еліян n. ap. 3, 4 переказував чнесь оповідання, в якому ісседони очевидячки сусідували з індійськими мурашками, що охороняли золото.

⁷⁾ „Великий народ“ у Птолемея — і Перієрбіді (в аз. Сарматії), що за них, здається, більш нічого невідомо.

⁸⁾ Ptolem. VI, 15 sq. Птолемей міг використати тут, за допомогою Марина, записи сирійського купця Мая Тіціана, що подорожував до Сері.

лемей уміщував на свою мапу ¹⁾ й дані зовсім неперевірені, взяті по-за часом, коли й не по-за простором, з різних літературних пам'яток, у тому й з Геродота. Чи не належали й ісседони до цієї категорії Птоlemeєвих свідчень ²⁾?

Геродот міг говорити про ісседонів тому, що за них говорили і Арістей, і Гекатей, і він говорив за них не з таким пересвідченням, не так твердо й певно, як за інші народи, от хоч-би за Лисаків або за массагетів. Може й Гекатей говорив за них тільки тому, що говорив за них Арістей ³⁾?

Можливо звичайно, що Арістей приміщував ісседонів на північ од скитів, як скитів на північ од кіммерійців, с.-то що справді ланцюг народів, котрих випирали й котрі сами випирали, у нього тягсь з півдня на північ, і на початку й наприкінці його мали бути південне й північне моря. Та можливо й те, що Арістей уявляв собі й отакий, що тягсь уже не з півдня на північ, а з заходу на схід, ланцюг народів: кіммерійці (гімїррі) — скити (ішкуза) — ісседони-массагети — арімаспи-інди — гіпербореї ⁴⁾. Отож можливо і море, що його Геродот узивав південним, він не узивав, ба міг-би назвати західнім,—однаково, чи було то море Чорне чи Каспійське. Адже тут узагалі можна вважати й на такі можливості, котрі межують з неможливістю, бо безмежна була за Арістеевих часів (коли навіть це був і не VII, а VI вік) можливість географічних непорозумінь та помилок ⁵⁾.

¹⁾ Як було і на мапах Агріппи та Марина.

²⁾ Як, напр., його галактофаги, скити абії та гіппофаги, оттокори, або гіпербореї, фтірофаги.

³⁾ Арістей казав про ісседонів, як про народ, що тиснив скитів; та це не могло перебивати Гекатееві вважати їх за скитський народ Азії, так само як за скитів уважав він і массагетів,—проти цього повставав Геродот (I, 201, 216). Гекатей називав в Європі і скитські племена 'Ισθητες та 'Ιδδίοι (Пліній n. h. VI 50 казав про Edones, що жили за річкою Яксартом, — Олександр гадав був, що це Танаїд).

⁴⁾ Про те, що спочатку, можлива річ, переважно локалізували гіпербореїв, грифів, арімаспів не на півночі (або ПС., далі ПЗ.), а на південному сході — Crusius, Roschers Myth. Lex. I, 2816 ff. 2825 f. Адже й саму назву гіпербореї допіру згодом (як у Геродота IV 36) поставлено в зв'язок з Бореєм, а спочатку зв'язано було з βόρρα = гора (пор. Schroeder, Archiv f. Religionsw. VIII 81 f. Körte ib. X, 152 f. Maass, Oesterr. Jahresh. XIII 121, Daebritz, Pauly-Kroll IX 259 f.). І βερέτης могло визначати спочатку не північний, а гірний вітер (пор. італ. tramontana, алб. malije).

⁵⁾ Геродот знав уже за багатьох народів, що сусідували скитам, і в тому за два народи, котрі їх тиснули: то були массагети (вони виперли колись скитів за Аракс, „навпроти“ їх приміщує він ісседонів — I, 201, IV, 11), і савроматів (за його часів вони посунулися поміж скитів та массагетів аж до Танаїса — IV, 110 sqq.), — за них Геродот не одмовивсь-би звичайно (пор. IV 116) ще раз сказати те, що він сказав за ісседонів — що „жінки мають у них таку саму силу, як і чоловіки“. Сіммії родоський (у Tzetz. Chil. VII 693) писав, що він прибув „до землі багатих гіпербореїв; там живуть массагети“...

VI.

Арістеевого ланцюга народів — не за Арістеем звичайно, а за Геродотом — відтворює Павсаній у своєму Опису Аттики: „у Прасіях — читаємо тут — є храм Аполлона; сюди, кажуть, ідуть початки (ἀρχαί) гіпербореїв: гіпербореї передають їх арімаспам, арімаспи — ісседонам; од них скити приставляють їх до Сінопи, звідки вони переходять геллінськими землями до Прасій, і вже атеняни переносять їх на Делос. Початки ці заховано в пшеничній соломі, і ніхто не знає їх“¹⁾.

Про ці „початки“, що переходили через різні племена од гіпербореїв на Делос, дійшли до нас і інші оповідання; оповідання ті з Арістеевої серії народів знають тільки скитів. Усі вони зводяться до делоської легенди, що її записав Геродот: „Делосці оповідали, що ці священні дари, позв'язувані у пшеничній соломі, несли з країни гіпербореїв. Спочатку їх приставляли до скитів, од скитів-же народи передавали їх один одному в західньому напрямку до Адріятицької затоки, звідки вони переходили до геллінів, спочатку до додонців, далі до Мелійської затоки, звідтіля на Евбею, з міста до міста до Каріста, звідки, минаючи Андрос, через Тенос потрапляли вони на Делос“²⁾. Отже, в делоській легенді немає посередництва поміж гіпербореями й скитами, та немає й посередництва атенян або прасійців. Павсаній живовидячки знає аттичну версію легенди³⁾. З нею зв'язана була й інша аттична ле-

¹⁾ Paus. 1, 31, 2. Тут Сінопа — на півострові, де за Геродотом IV 12 заснувалися кіммерійці — мабуть замінює собою кіммерійців; а втім пор. напис IosPE P 35 (про те, що хліб переводять з Ольбії через Сінопу).

²⁾ Herod. IV 33 sq. Маршрут на Адрій (на його березі р. 325/4 устатковано було атенську корабельну стацію Адрію, мабуть щоб забезпечити довіз хліба, Dittenb. Syll.² 153. Gernet, Mél. d'hist. anc. XXV 363 s.) відповідав зворотному шляху Аргонавтів (у пізній, принаймні, традиції); Андрос проминали мабуть щоб покарати його за незалежну поведінку (підчас Перських війн, то-що). — „Колись, оповідає Геродот, прислали гіпербореї ці дари з двома дівками, що їм товаришувало п'ятеро юнаків; та посланці не повернулися додому; дівчат поховано було на острові, і делоська молодь присвячувала їм своє волосся (що це воно були за дівчата — добре пояснює Nilsson, Griech. Feste, 207 ff.; не пошкодило-б, знов-же, притягти й надсланих до локрів двох дів локрської Mädcheninschrift, Jahresh. d. Oest. Inst. XIV 163 ff.). Поетично оздобив Геродотове оповідання Каллімах у делоському гімні, 275 sqq. (а втім, він каже про дари арімаспів). Пліній n. h. IV 91 через те певнісінький, що гіпербореї існують, що така сила письменників переказує про їхній звичай надсилати початки плодів на о. Делос — себ-то про звичай складати ці „святощі“ на межі сусід, а тії й собі переносили їх до своїх сусід і т. д.; згодом і це припинилося. Пор. Solin. 16,6. — Це була щось ніби пошта (за неї знає й Геродот VIII 98), що її Есхіл (Pers. 299) порівнював з лампадефорією. — Ці початки ввесь час несли дуже врочисто, з співами та музикою, як уявляли собі Каллімах (l. c. 279) і Плутарх (de mus. 14). — Отак-о передавали „святощі“ з одного селища до другого в 1921/22 р. на Україні.

³⁾ Себ-то власне прасійську версію аттичної версії легенди. Поруч неї існувала й атенська версія (пор. Teopffer, Beitr. z. gr. Altertumsw., 123 ff. Lolling, Athen. Mitt. IV 357 ff. Pfuhl, De Ath. pompis sacris, 104 sqq.). У виробленні цієї версії легенди відіграв ролю

генда — про те, що гіперборець Абаріс брав участь коли встановлювали атенські аграрні обряди — жертвний обряд, т. зв. проеросію й обряд носіння й приношення ейресіони ¹⁾.

Безперечно, ці легенди висловлювали або відбивали те значіння, що його мали скити для геллінського і особливо атенського довозу, передусім звичайно довозу хліба. Усупереч Арістеевій поемі вони давали скитам — що охоплювали собою звичайно казкових гіперборців — місце серед тих народів, що вже не нападали один на одного, а підтримували один з одним лагідні, отже й торговельні стосунки.

Саме про ці торговельні стосунки геллінів з скитами, а через скитське посередництво з іншими народами у VII-му ще віці свідчив Арістей — як гадає дослідник його поеми Томашек. Той рух народів, „од центральної Азії до Тракії“, що за нього говорила поема, закінчивсь — гадає Томашек — уже наприкінці VIII віку. Грек міг тепер „прилучитися до скитської валки і через скитських перекладачів здобути відомості про далекі країни, ба навіть сам дістатися до серця внутрішньої Азії“. „За допомогою того додатку до Арістеевих звісток, що подає його земляк Геродот, можна, гадає Томашек, точно встановити, в якому напрямку йшов той караванний шлях, що ним повинен був іти і Арістей, коли він справді доходив аж до Ісседонів“ ²⁾.

Цей караванний шлях, звичайно й на думці ще не маючи, щоб їм міг користуватися вже й Арістей, визначали давніш коментатори Геродота ³⁾; та всі вони, як каже Томашек, помилялися в тому, що

й делосько-атенський союз; не аби-яку вагу мало й те, що атеняни цікавилися понтійським хлібом (інтерес той одбивсь і в понтійській експедиції, що її вирудив був свого часу Перікл).

¹⁾ Традиція, що виходила найбільше з делоських промов Лікурга та Гіперіда, згодом помітно силувалася була по змозі скоротити й збезбарвити ролю Абаріса. Вона переказувала таке. В усьому світі був голод (і джума). Гіперборець Абаріс прийшов до Геллади та й став за учня до Аполлона; навчившись в нього пророкувати й одержавши од нього стрілу, як символ Аполлона, він обходив світ і віщував геллінам та варварам, що лихо змине, коли атеняни за всіх одправлять жертву *προηρόσια*. Отоді атеняни щороку правлять цю жертву, і всі приставляють до атеняні початки геть-усіх плодів, й атеняни виставляють пообвішувану всіма плодами ейресіону. Harpocr. Phot. Ber. Ἄβαρις. Suid. Et. M. προηρόσια. Schol. Arist. Equ. 729. Plut. 1054. Schol. Greg. bibl. Bodl. p. 51. Eudoc. Viol. 19. Аграрне значіння цих атенських обрядів, як і священних дарів гіперборейських докладно пояснює Mannhardt, Antike Wald- und Feldkulte, 212 ff. (пор. і укр. жайинки, дожинки, то-що). Гадали, що Абаріс прийшов до Геллади хто в поч. VII в., а хто в VI в. (пор. Rohde, Psyche II 91 f.). Про нього згадував Платон (Charm. 158 B), потім (може під впливом Антістена, Joël, Sokrates II 216 ff.) славу утворив йому особливо Гераклід понтійський (Corssen, Rhein. Mus. LXVII 20 ff. Rehm ib. 417 ff.).

²⁾ Tomaschek I. s. 775 ff.

³⁾ Томашек (Sitzb. d. Wien. Ak. CXVII 1 f.) згадує за Bayer'a, Heeren, K. E. v. Baer (Kl. Schr. III 62 ff.), Bonnel'я (Beitr. z. Altertumsk. Russlands, 119 ff.); пор. ще Mannert, Geogr. d. Gr. u. R. IV 142 (де доводилося, що скити могли торгувати не то з Індією, ба й з Китаєм). Ritter, Erdkunde II (1818) 617. W. v. Humboldt, Central-Asien I 248 f. Völker, Myth. Geogr. d. Gr. u. R. I (1832) 187 ff.

не дбали цілком виразно й точно визначити, де саме пробували ісседони. Томашек „цілком певний того“ приміщує ісседонів, звичайно виходячи з Птолемея, у водозборі Тарима та Булунгіра й уважає їх за північну гілку тибетського народу. Відповідно до цього, він, не вважаючи на доволі виразні Геродотові свідчення, переселює Лисаків од Урала до Алтая й залюднює західній Сибір племенами, що за ними Геродот виразно визнав місце по сей бік Уралу ¹⁾. Знов-же він гадає, що арімаспи це гунни, а гіпербореї — китайці! Отже, вже Арістееві був відомий великий торговельний шлях од Чорного моря до Тихого океана.

Що Геродот описував караванний шлях до південного підніжжя Уральських гір, де пробував тоді тюркський народ Лисаків, це, здається, не повинно підлягати сумніву. Тільки-ж ні звідки не видно, що цим шляхом ішов, або що за цей шлях говорив і Арістей; і цілком уже неймовірно, що він міг провадити цей шлях і далі, геть аж до самого Китаю: хоч трохи регулярні торговельні зносини од Чорного моря до Тихого океана були тоді фізично неможливі ²⁾. Знов-таки, ледві чи можна виправдувати теоретично спроби локалізувати напевне казкові народи, дарма що поет і ставив на одну лінію з ними й народи історичні ³⁾. Будь-що-будь, усе, що дійшло до нас од Арістеевої поеми, не дає нам ані найменшого права вважати її автора за „географа“ ⁴⁾ або порівнювати його з Пітеєм массаліотом ⁵⁾.

Щоб довести свої твердження, Томашек понаводив силу-силенну як-найрізноманітніших доводів — і географічних, і етнографічних, і надто лінгвістичних, узятих геть з усіх мов, які тільки можна було притягти до цієї справи. Отож, хоч і підбирав він їх або застосовував так що й без жадної системи ⁶⁾ — усе-ж сама їх кількість мимоволі схиляла на користь тверджень, що їх вони аргументували. Хоч трохи серйозних заперечень або спростовань Томашкова теорія, здається, не зустріла ⁷⁾, дак зате її засвоєно і в таких працях, як Історія старовини Ед. Мейера або „Скити та Греки“ Міннса ⁸⁾, і мабуть її взагалі мають за „останнє слово науки“.

¹⁾ Будіни, тіссагети, юрки, скити (котрі одокремилися од царських скитів).

²⁾ „Шовкові шляхи“ відкрито, як ми знаємо з китайських джерел, допіру наприкінці II віку перед нашою ерою. Пор. Herrmann, Die alten Seidenstrassen I 1 ff.

³⁾ Адаже і в Одисеї, в опису Одисеевих мандрівок, поруч лотофагів, кіклопів, лестрігонів, згадано за кіконів.

⁴⁾ Tournier.

⁵⁾ Tomaschek I. s. 779. Найпростіш звичайно вважати Арістееву поему за твір тієї „етнографічної поезії“, що характеристику її подає Rohde, Gr. Roman², 183 ff.

⁶⁾ Головна методична хиба в Томашковій розвідці це її аністоризм, надто недостатня увага до історичної перспективи (а через те, напр., рішуча перевага, що її віддано категорії простору перед категорією часу, от як, напр., у питанні про ісседонів).

⁷⁾ Частково заперечує, напр., Westberg, Klio IV 186 (а втім і Minns, Scythians and Greeks, 110 f.).

⁸⁾ Од чар дивовижної, справді, учености Томашка (геніяльної, як зве її Kiessling у Pauly-Kroll, VI¹ · 595) не пішли й, напр., проф. Ф. Г. Мищенко (Журн. Мин. Нар.

А втім, Camille Jullian инакше як Томашек дивиться на справу. Він не аргументує свою думку, а тільки подає її в формі запитання: чи висловив уже хтось думку, що шлях Арістеїв ішов од Чорного моря вздовж північного підніжжя Карпат до Балтицького моря, до країни бурштину, що ним володіли гіпербореї? ¹⁾ Отаку думку висловлено було не раз — навіть у таких працях як Крістова Історія грецького письменства або Бергерова Історія наукового землезнавства греків ²⁾; та це не перебиває і їй бути цілком нестійною, бо її ще більш, ніж думку Томашкову, позбавлено будь-якої підпори в тому, що дійшло до нас од Арімаспової поеми ³⁾.

Просв. CCCVIII, кл. ф., 103 дд.) або Schurtz (Helmolt's Weltgeschichte II 143) або Kiessling у чудових статтях з стародавньої географії [та етнографії в Енциклопедії Pauly-Kroll (статті Issedones мені, на жаль, не пощастило бачити).

¹⁾ Revue des études anciennes XV (1913) 28.

²⁾ Christ-Schmid, Gesch. d. gr. Litt. I^o 127: „Арістеїв описував землю та людей од Чорного моря до Балтицького“. Berger, Gesch. d. wiss. Erdkunde d. Gr. I 30. — Висловлювали свого часу здогад, що й приношувани од гіпербореїв на Делос жмути соломи ховали в собі самляндський бурштин (Welcker, Gr. Cötterlehre II 353). — Зазначали й те, що aurī sacra fames притягувала понтійських скитів як на ПС., так і на ПЗ., до Карпат, до землі агатірців (пор. Völker, Myth. Geogr., 188), що в Енеїді IV 146 навіть являють собою, очевидно, гіпербореїв (пор. Wilamowitz, Hermes XXXVIII 578).

³⁾ Дуже своєрідну думку висловлює ще Krauth, N. Jahrb. f. kl. Phil. CXLI 14 ff.: гіпербореї — попередники теперішніх грузин та мінгрельців, а Арістееве (себ-то Дамастове) „нише море“ — це-ж південна частина Каспійського моря; ісседи або есседони передали своє ім'я осетинам. Менш недоладною, ніж як могло-б здаватися, робить цю думку її мотивування: описуючи „торговельний шлях“, Геродот напрямом його з З. на С. і далі з Пнн. на Пад. уважав за напрямом з Пад. на Пнн. і з З. на С., бо вважав течію довшнього Дону з С. на З. за течію з Пнн. на Пад.; оцю його помилку підтримували Арістееві гіпербореї, що були за здогадом коло північного океану. Підпору для своєї думки знаходить Krauth і в тому, що Скілак та ин. приміщують поблизу колхів гелонів (і — додамо — буднів, вошоїдів, меланхленів, або есседонів — Пліній VI 20).